

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vrouwen en mannen in de politicologie

Putten, J. van

Citation

Putten, J. van. (1991). Vrouwen en mannen in de politicologie. *Acta Politica*, 26: 1991(2), 171-188.

Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449905>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449905>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

3. Zie de tekst bij noot 19 van Elsters paper.

4. In het karakteriseren van Tocquevilles toneelstuk als tragedie, volg ik White. Zie: H. White, *Metahistory. The historical in nineteenth century Europe* (Baltimore 1973) in het bijzonder 195 ff. De plot van de toquevilleaanse tragedie ligt voor White in het conflict dat Tocqueville schetst tussen democratie en aristocratie.

5. 'In een Republicainschen Staat onderscheidt men de burgerlyke en de staatkunde vryheid. De eerste bestaat daarin, dat men doen mag, 't geen men wil, omits men anderen niet benaadeele. De staatkundige vryheid bevat het recht, om 't zy door zichzelf 't zy door representanten van zyn eigen verkiezing, invloed op het staatsbestier te hebben. Men zou gemaklyk kunnen aantoonen, dat, naar maate de staatkundige vryheid gehandhaafd of onderdrukt wordt, ook de burgerlyke vryheid meer of minder wordt beveiligd.' Geciteerd in W.R.E. Velema, 'Revolutie, contrarevolutie en het stadhouderschap 1780-1795', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102 (1989), 524.

6. M. Zetterbaum, *Tocqueville and the problem of democracy*, Stanford 1967, 79.

7. A. de Tocqueville, *Democracy in America I*, New York z.j., 340.

8. R. Boesche, *The strange liberalism of Alexis de Tocqueville*, Ithaca 1987.

9. A. de Tocqueville, *Democracy in America II*, New York z.j., 305.

10. 'La division des classes fut le crime de la royauté, et devint plus tard son excuse; car, quand tous ceux qui composent la partie riche et éclairée de la nation ne peuvent plus s'entendre et s'entraider dans le gouvernement, l'administration du pays par lui-même est comme impossible, et il faut qu'un maître intervienne.' Zie: A. de Tocqueville, *L'ancien Régime et la Révolution*, Parijs 1967, 189.

11. Tocqueville, *Democracy in America II*, 311.

12. Tocqueville, *Democracy in America II*, 304.

13. Tocqueville, *Democracy in America II*, 335.

14. Tocqueville, *Democracy in America II*, 336.

15. Tocqueville, *Democracy in America II*, 336.

Commentaar en discussie

Vrouwen en mannen in de politicologie

Jan van Putten

1. Inleiding

Op Outshoorns beschouwing over feministische theorie en politieke wetenschap (J. Outshoorn 1990) zou met een schouderophalen kunnen worden gereageerd. Zolang bij voorbeeld vragen als 'wat zijn "vrouwen" eigenlijk?' (p. 291) door de beoefenaarsters van vrouwenstudies zelf niet zijn beantwoord (m.a.w., als zij niet in staat zijn het object van hun eigen wetenschappelijke betrokkenheid in andere dan biologische termen te definiëren), zou een mannelijk politicoloog zijn vrouwelijke collega's kunnen opwekken, eerst maar eens in eigen huis orde op zaken te stellen. Een dergelijke reactie zou evenwel aan het eigenlijke probleem – namelijk 'wat is "politicologie" eigenlijk?' – voorbijgaan. Bovendien zou ze, duidelijker dan welke andere reactie ook, getuigenis afleggen van het masculiene karakter van veel hedendaagse politicologiebeoefening. Zeker gezien de aard van de vraag verdient het de voorkeur het gegeven probleem als een gemeenschappelijk probleem te definiëren en dus ook gemeenschappelijk naar een bevredigend antwoord te zoeken.

Het feminisme, merkte Outshoorn in haar artikel op, werkt slechts in verhoudingsgewijze geringe mate door in de politicologie. In andere disciplines, vooral de geschiedenis en de culturele antropologie, blijkt meer ruimte te bestaan voor inpassing van door het feminisme geïnspireerde vraagstellingen. Mede begunstigd door de dominante voorkeur voor kwantitatieve analyse is binnen de mainstream-politicologie wel aandacht gegeven aan individueel politiek gedrag van vrouwen (dit terrein wordt zelfs overgraasd), maar andere vragen laten zich minder gemakkelijk in het gangbare onderzoek inpassen, bij voorbeeld – ik doe hier slechts een greep – die naar de rol van de vrouwenbeweging en van organisaties, de scheiding tussen privé en openbaar (denk aan de bekende leuze 'het persoonlijke is politiek'), de veronderstelling dat de politieke stijl van vrouwen afwijkt van die van mannen, met daarachter de

vraag wat dat vrouwelijke dan wel is en hoe het kan worden verklaard, en de keuze en definiëring van een groot aantal kernbegrippen in het politiek debat en in de politieke filosofie, overigens een onderwerp waaraan Outshoorn zelf in haar politicologische dissertatie ruime en waardevolle aandacht heeft gegeven (J. Outshoorn 1986).

Als ik Joyce Outshoorn goed heb begrepen, is het in belangrijke mate de wetenschapsopvatting achter de mainstream-politicologie (of moet ik zeggen: de rolopvatting van de mainstream-politicologen?) die een bevredigende beantwoording van vragen als de door haar genoemde in de weg staat. Haar kritiek is niet nieuw, ook zijn het niet uitsluitend vrouwen die haar zienswijze delen; aan de literatuur die zij zelf citeert kan bij voorbeeld de kritiek van Adrian Leftwich uit 1984 worden toegevoegd, waarbij overigens moet worden opgemerkt dat Leftwich daarbij door vrouwelijke collega's werd gesouffleerd (Adrian Leftwich 1984: 14-15). Veel invloed schijnt er in de achterliggende jaren niet van uit te zijn gegaan; reden te meer dus om de problematiek aan het begin van de jaren negentig nader uit te diepen en mogelijke oplossingen te exploreren.

In dit essay wil ik eerst een korte schets geven van wat ikzelf als de gangbare wetenschapsopvatting in ons vak meen aan te treffen. Daarna zal ik trachten aan te geven op welke wijze de door Outshoorn gesignaleerde spanningen zouden kunnen worden gereduceerd. Ik wil daarbij vooral de mogelijkheden tot synthese van politieke antropologie, politieke psychologie en politicologie onder ogen zien. Ik heb de indruk dat vooral op deze wijze de eenzijdigheid in de gangbare politicologiebeoefening, die Outshoorn – naar mijn mening terecht – gispt, zou kunnen worden doorbroken. Ten slotte en in samenhang daarmee moet worden stilgestaan bij de door Outshoorn genoemde spanning tussen (empirische) politicologie en (normatieve) politieke filosofie.

2. Politicologie

De meningsverschillen onder politicologen zijn zo groot, dat de vraag kan rijzen of wel van mainstream-politicologie kan worden gesproken. Michael Laver weigert onderscheid te maken tussen politicologie en sociologie. Het is onmogelijk, schrijft hij, te weten waar het ene aanvangt en het andere eindigt en zinloos om ook maar te proberen daarover te beslissen (M. Laver 1984: 14). Karl W. Deutsch meent dat, voor zover politicologie een wetenschap is, ze een toegepaste wetenschap is, zoals ook de medische wetenschap en de technische wetenschappen toegepaste wetenschappen zijn. Zij wordt gevoed door de psychologie, de socio-

logie, de economie, de antropologie, de geschiedenis en de communicatietheorie (Karl W. Deutsch 1980: 7).

Hoe gezaghebbend deze beide politicologen ook zijn, zij vertolken niet een meerderheidsopvatting. Meer gangbaar is de zienswijze dat de politicologie een min of meer zelfstandige tak van wetenschap is met een eigen object (de 'politiek'; over de afgrenzing van het object lopen de opvattingen overigens sterk uiteen, waarover verderop meer). Zij richt zich op vermeerdering van systematische kennis omtrent dat object. Hoewel vele methoden van kennisvermeerdering in aanmerking komen, geniet, met het oog op theorievorming, kennisvermeerdering langs hypothetisch-deductieve weg de voorkeur. Politicologische kennis dient zowel betrouwbaar als geldig te zijn, niet normatief gebonden (dus gekenmerkt door een maximum aan waardevrijheid) en open voor verificatie.

Kennis die niet gefalsificeerd kan worden, dus 'waar' is, wordt gaarne aangeduid als theorie. Zoals van alle begrippen waarvan politicologen zich bedienen bestaan ook van theorie talloze definities. Een omschrijving die bij het bovenstaande aansluit is die van James A. Bill en Robert L. Hardgrave jr.: 'A theory is a set of systematically related generalisations suggesting new observations for empirical testing' (James A. Bill en Robert L. Hardgrave jr. 1973: 30). Tal van politicologen zouden in dit verband graag van 'wetten' spreken, analoog aan de natuurwetenschappen. Enkele politicologische theorieën plegen ook inderdaad als wetten te worden aangeduid: de ijzeren wet van de oligarchie, de wetten van Duverger. William H. Riker spreekt in dit verband liever van 'elementen van partieel evenwicht' (William H. Riker 1983).

Door patronen bloot te leggen en processen te verklaren is theorie behulpzaam bij het doen van voorspellingen, zo schrijven Bill en Hardgrave. Dit maakt, op haar beurt, controle mogelijk. Met behulp van theoretische kennis kunnen nijpende problemen worden opgelost (p. 37). Tal van politicologen beschouwen hun werk als succesvol, indien zij erin slagen op basis van bestaande kennis toekomstig gedrag te voorspellen (voor een voorbeeld zie J.J. van Cuilenburg e.a. 1980). In het algemeen blijft echter de onverklaarde variantie zo groot dat, indien *medici* hun werk op een gelijke kwantiteit van onverklaarde variantie zouden baseren, het aantal doden op de operatietafels schrikbarend zou toenemen en waarschijnlijk niemand zich nog in een ziekenhuis zou willen laten opnemen.

Het verlangen de politicologie op de boven aangeduide wijze te beoefenen stelt de politicoloog voor enkele grote problemen, waarvoor eigenlijk geen bevredigende oplossing bestaat. Het streven naar generalisering

botst in de eerste plaats met het proces van verandering waaraan de menselijke samenleving in de tijd onderhevig is, in de tweede plaats met de uniciteit van uiteenlopende cultuurpatronen en in de derde plaats met de uniciteit van ieder menselijk individu. (Bovendien wordt daarbij in beginsel de keuzevrijheid van de mens veronachtzaamd, maar dit terzijde.)

Vergeleken met andere sociale wetenschappen, zoals de sociologie en – met name – de culturele antropologie, is uit deze problemen op nogal krampachtige wijze een uitweg gezocht. Om het geschetste wetenschapsideaal zoveel mogelijk overeind te houden is door verschillende politicologen het verschijnsel verandering geïncorporeerd in op generalisering georiënteerde theoretische modellen. Een dergelijke aanpak heeft bij voorbeeld geleid tot het ontwerpen van verschillende theorieën van politieke ontwikkeling, vaak moeilijk te verifiëren en derhalve uiterst betwistbaar (zie voor een beknopt overzicht A. Hoogerwerf 1969). In een aantal van deze modellen is ook de uniciteit van uiteenlopende culturen die zich tegelijkertijd voordoen, geïncorporeerd en wel onder aanname van de fictie dat deze verschillende culturen deel uitmaken van een ontwikkelingsproces dat op alle culturen van toepassing is, maar zich ongelijktijdig voltrekt. Ook marxistische politicologen tonen zich gevoelig voor dergelijke ontwikkelingsmodellen. Zij maken zich daarenboven kwetsbaar door het postulaat van de dialectische eenheid van deelneming en waarneming, van praxis en theorie, dat het postulaat van de waardevrijheid in het hart aantast, en door nog andere aan Marx ontleende zienswijzen, met name zijn materialisme.

Het andere probleem, dat van de uniciteit van het menselijk individu, is veelal 'opgelost' door het individu te ontleden in kwantificeerbare elementen, waaronder mondelinge of schriftelijke verklaringen, die dikwijls model staan voor doelstellingen en gedrag. De mate van statistische samenhang tussen gekwantificeerde elementen van dergelijke verklaringen en andere variabelen vormt bij een dergelijke aanpak veelal het belangrijkste criterium voor 'waarheid'.

Martin Harrop noemt vier onderzoekstechnieken die de politicoloog ter beschikking staan: observatie, interviews en surveys, inhoudsanalyse en experimenten. Observatie wordt door politicologen nauwelijks toegepast, mede omdat de betrouwbaarheid van de via observatie verkregen kennis vaak disputabel is. Voor het experiment leent de politicologie zich nauwelijks, omdat het veelal onmogelijk of ethisch onaanvaardbaar is relevante variabelen te manipuleren (Martin Harrop 1985; zie over de voorkeur voor een kwantitatieve aanpak ook Christopher H. Achen 1983). Ook al weer met het oog op generaliseerbaarheid (theorievorming!) staan

gestructureerde interviews in hoger aanzien dan ongestructureerde, min of meer 'vrije' vraaggesprekken.

Het *Verstehen*, door Max Weber in de sociologie geïntroduceerd, heeft in de politicologische onderzoeksmethoden en -technieken nooit veel erkenning gevonden. Dit kan verbazing wekken; vrij algemeen wordt immers aanvaard dat onderzoeksresultaten zelden voor zichzelf spreken, meestal dienen te worden geïnterpreteerd. Een verklaring zal wel moeten worden gezocht in de spanning die tussen de methode van het *Verstehen* en het postulaat van de waardevrijheid geacht wordt te bestaan. (Een van de weinige methodologische verhandelingen waarin – zij het in een bestuurskundige context en vooral gericht op de interpretatie van overheidsdocumenten – systematisch aandacht aan interpretatietechnieken wordt gegeven, is die van H.A. Brasz 1988: 57-70.)

Samenvattend kan worden gesteld dat de mainstream-politicologie aan wat zij ziet als de instandhouding van haar wetenschappelijk karakter belangrijke elementen van haar object opoffert, namelijk het element van verandering en dat van de uniciteit van uiteenlopende culturen en van het menselijk individu.

Er zijn uitzonderingen. Voor zijn *Vanaf de top gezien* heeft A. Hoogerwerf zich van open vragen en een overwegend kwalitatieve analyse bediend. Deze keus is vooral gebaseerd op de conclusie in de internationale wetenschappelijke literatuur dat open vragen in interviews met topfunctionarissen tot de minste irritatie leiden en de meest genuanceerde informatie opleveren. Een tweede reden was het verkennende karakter van het onderzoek. Het onderzoek zelf leverde een argument te meer ten gunste van de gekozen benadering op: verscheidene geïnterviewden gaven ongevraagd een negatief oordeel over de gesloten vragen uit eerdere interviews. Een nadeel is, merkte Hoogerwerf op, dat de antwoorden op open vragen vaak moeilijk vergelijkbaar zijn en niet eenvoudig tot bepaalde categorieën kunnen worden herleid (A. Hoogerwerf 1986: 23).

Een andere uitzondering wordt gevormd door een groot aantal studies naar beleidsprocessen. Vooral onder invloed van de omvang en de complexiteit van de bestudeerde beleidsprocessen nemen deze studies dikwijls het karakter van een *case-study* aan. De kennis is veelal langs inductieve weg verkregen en leent zich dikwijls moeilijk voor generale conclusies. In veel van deze studies wordt dit aspect niet geproblematiseerd, hetgeen verbazing kan wekken, omdat toepassing van de verworven kennis en inzichten dikwijls een belangrijk nevendoeel is. De vraag waarom en hoe de resultaten van de ene *case* in een andere *case* zouden kunnen worden toegepast, is immers, juist met het oog op die toepassing, van kardinale

betekenis. (De dissertatie van Asje van Dijk is een van de weinige beleidsstudies waarin de betekenis van *case-studies* voor wetenschap en praktijk expliciet aan de orde wordt gesteld; zie Asje van Dijk 1986: 10-15.)

3. Politieke antropologie

Politieke antropologie wordt in het algemeen tot de culturele antropologie gerekend, een vak waarmee de meeste politicologen niet vertrouwd zijn. In den beginne richtten de beoefenaars van de culturele antropologie (toen nog als etnologen aangeduid) zich op culturen in verre landen overzee, vaak als primitieve samenlevingen aangeduid. Geleidelijk kozen zij hun werkterrein dichterbij huis. De politieke antropoloog Mart Bax, bijvoorbeeld, wijdde zijn dissertatie aan de organisatie van politieke besluitvorming in Ierland (Mart Bax 1986) en bestudeerde vervolgens religieus-politieke verschijnselen in Noord-Brabant. Branchevervaging en overlapping met het werk dat wij, politicologen, doen? Bij nadere beschouwing blijkt daarvan geen sprake te zijn.

In een antropologische benadering staan de mens en zijn cultuur centraal, schrijft H.J.M. Claessen in zijn inleiding in de politieke antropologie (H.J.M. Claessen 1988: 1). Cultuur definieert hij heel globaal als het gezamenlijk kennen en kunnen van een groep mensen. Studie van de politiek houdt dan in dat de aandacht zich zal richten op één aspect van de cultuur, de politiek.

Politiek is, in Claessens aanpak, het nemen, beïnvloeden en uitvoeren van beslissingen die de openbare belangen van een samenleving of van groepen daarbinnen betreffen. 'Door het verschijnsel politiek aldus te definiëren ligt het voor de hand dat hiermee een groot aantal andere verschijnselen direct verknoopt is. Immers, aan de orde komen nu ook vragen naar de aard van degenen die de beslissingen nemen dan wel trachten te beïnvloeden: de leiders, de vorsten, de hoofdlieden, de raadslieden, de politici. Maar ook naar de organen, de raden, de besturen, de cliëks, de allianties – kortom, de vele organisatievormen waarmee politiek wordt bedreven. Daarachter liggen weer vragen naar de oorsprong en de ontwikkeling van die vormen en typen.' In samenhang hiermee wordt aandacht gegeven aan de mogelijkheid beslissingen op te leggen, in het bijzonder aan aspecten van macht en legitimiteit (ibid.: 4 e.v.).

Opvallend is dat het begrip 'cultuur' in de antropologie veel ruimer wordt omschreven dan in de politicologie. In de politicologische benadering staan opvattingen centraal: de politieke cultuur is de voor een groep of categorie specifieke verdeling van oriëntaties op politieke ob-

jecten, zo definieert H.H.F.M. Daemen in navolging van Gabriel Almond en Sidney Verba. Gedragingen worden niet beschouwd als elementen van de politieke cultuur, maar als bouwstenen van de politieke structuur, voegt hij eraan toe (H.H.F.M. Daemen 1983: 29-30). Men lette er bovendien op dat gedragingen bij Daemen uitsluitend als componenten van *structuur* worden beschouwd; voor de trits structuur-cultuur-persoonlijkheid, waarvan talrijke andere beoefenaars van de verschillende sociale wetenschappen uitgaan, is in deze benadering geen ruimte, hoewel oriëntaties en gedragingen strikt genomen toch uitsluitend aan personen kunnen worden toegeschreven.

Als Claessen evenwel het politieke aspect van de cultuur centraal stelt, gaat het over de politiek denkende en *handelende mens* (curs. van mij, jvp). Zo luidt ook de titel van zijn inleiding: Over de politiek denkende en handelende mens. Denken en handelen worden niet zo sterk van elkaar gescheiden als in politicologisch onderzoek veelvuldig gebeurt.

Aanvankelijk stonden ook in de politieke antropologie structuren en functies centraal, werd naar het algemene, het herhaalbare gezocht en werd de werkelijkheid in sterke mate tot abstracties gereduceerd. Daaraan kleefden verschillende bezwaren: de politiek denkende en handelende mens bleef op de achtergrond en het aspect van verandering werd verwaarloosd. In later onderzoek – vanaf ongeveer het einde van de jaren vijftig – werd gepoogd de verschillende benaderingen in één synthese onder te brengen, ook de historische ontwikkeling van de bestudeerde samenlevingen in de beschouwing te betrekken en bovendien aandacht te geven aan de rol die het individu in de politieke machtsverhoudingen speelt. Claessen, die deze ontwikkelingen in de politieke antropologie aan de hand van tal van voorbeelden schetst, spreekt in verband hiermee van een verrijking (ibid.: 39).

Een van de studies die het dichtst bij huis spelen, is die van Mart Bax naar de 'machine style'-politiek in de Ierse republiek. Bax onderzocht vooral de betekenis van 'informele', persoonlijke, relaties tussen Ierse politici en hun achterbannen, een invalshoek die, zo schrijft hij, door de Ierse én de buitenlandse politicologen, deels op grond van hun wetenschappelijke traditie, bijna geheel is verwaarloosd (Mart Bax 1976: 1-2).

Bax zelf duidt zijn aanpak als 'netwerkanalyse' aan. In de samenvatting van Claessen: 'In de netwerkanalyse komen heel duidelijk concrete, handelende personen naar voren. Het gaat niet meer om abstracties, om rollen of om functies. Het gaat hier om gedrag van mensen in hun concrete onderlinge betrekkingen. Een netwerk is een in principe onbegrensde verzameling interacterende mensen, die gedurig verandert. (...) De netwerkanalyse richt zich in eerste instantie op twee verschijnselen:

- het beschrijven en onderzoeken van de betrekkingen tussen personen die niet in de vorm van een formele (of corporatieve) groep contact met elkaar hebben en
- het onderzoeken van de manier waarop formele groepen kunnen ontstaan uit niet-gestructureerde verzamelingen mensen (H.J.M. Claessen: 45-46).

Op zich behoeft het niet te verbazen dat politicologen in Nederland zich niet in sterke mate met netwerkanalyse hebben ingelaten. Afgezien van het streven naar generalisering kan worden gewezen op bij voorbeeld het gedepersonaliseerde Nederlandse kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging binnen één landelijk district en op de origine van de belangrijkste politieke partijen als *beginselpartijen* (hoezeer dikwijls ook gecentreerd rond een persoon). Afgezien van Zuid-Nederland moet worden opgemerkt dat de Nederlandse politieke verhoudingen veel minder persoonsgeoriënteerd zijn dan bij voorbeeld de Ierse. (Ontideologisering, de ontwikkeling van moderne campagnetechnieken, wijziging van het kiesstelsel en feminisering van de politiek kunnen hierin mogelijk verandering brengen.) Daarnaast moet worden opgemerkt dat gewoonweg de belangstelling heeft ontbroken. Illustratief is de befaamde studie van Helmers c.s., *Graven naar macht*. Via toepassing van de zogenaamde grafentheorie zijn zeer nauwkeurig dubbelfuncties in het bedrijfsleven en tussen bedrijfsleven en politiek in beeld gebracht, maar de vragen hoe de betrokken personen zich in deze functies gedragen en hoe de aangetroffen netwerken precies 'werken' zijn buiten het onderzoek gebleven (H.M. Helmers e.a. 1975).

In schril contrast daarmee staat de 'onwennigheid' van vrouwen uit de tweede feministische golf tegenover gedepersonaliseerde politieke verhoudingen en gedepersonaliseerd sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Afgezien van de overwegend wetenschappelijke literatuur die Outshoorn noemt kan ook worden gewezen op uitingen van onbehagen uit het politieke leven zelf (bij voorbeeld Hedy d'Ancona 1977; M. Corten en A. Onstenk 1981). Wat dit betreft is de wetenschap der politiek een getrouwe weerspiegeling van het politieke leven zelf. Uit beide sferen klinkt de klacht dat structuren en abstracties belangrijker worden geacht dan de personen in hun eigen hoogstconcrete en hoogstpersoonlijke beleavingswereld.

Als er al een samenhang bestaat tussen methode en object (en zó algemeen gesteld zal, verwacht ik, niemand dat bestrijden), vloeit daaruit uiteraard voort dat als het object verandert, ook de methode verandert, althans zich aan het gewijzigde of zich wijzigende object dient aan te passen. Concreter: naarmate in sterkere mate het persoonlijke politiek

wordt, c.q. als politiek relevant wordt ervaren, dient de sociaal-wetenschappelijke bestudering van de politiek deze ontwikkeling te volgen, ook in haar methode. Laat ze dit na, dan verliest ze haar relatie met de werkelijkheid, mag ze zichzelf niet langer als empirische wetenschap aanduiden (gesteld al dat er zoiets als empirie bestaat, waarover verderop meer).

Methodologisch en onderzoekstechnisch betekent dit volwaardige acceptatie van de methoden en technieken die in de politieke antropologie plegen te worden toegepast: de case-study, het open interview, het zich inleven in de situatie van het object, participerende observatie. Mart Bax leefde vijftien maanden in een Iers plattelandsstadje. Hij had regelmatig en soms frequent contact met een groot aantal uiteenlopende zegslieden, onder wie 32 politici. Tweemaal per week beprak hij zijn onderzoeksresultaten met een jurist, die goed was ingevoerd in de politieke verhoudingen in de betrokken regio. Zijn belangrijkste hulpmiddel was zijn kleine taperecorder. Bax zond ook een vragenlijst naar een groot aantal landelijke en regionale politici; het ging hem daarbij om het krijgen van een algemeen beeld, niet om het tellen van de antwoorden (Mart Bax 1976: IX, 4, 5). Een andere politiek antropoloog, Peter Geschiere, ging wonen onder de Maka in Kameroen en luisterde naar de verhalen van de oude Maka. Hij benaderde zijn object 'van onderop', dat wil zeggen vanuit de dorpsamenleving, sloot, in plaats van bij traditionele opvattingen over de tribale samenleving, aan bij de specifieke gezagsverhoudingen binnen de Maka-samenleving en paste een consequent historische benadering toe (Peter Geschiere 1978: 7-13).

Een dergelijke invalshoek pleegt als 'kwalitatief' te worden aangeduid. Een minimale definitie van kwalitatief onderzoek omvat volgens Nooy vier kenmerken: ten eerste dient de onderzoeker een intensief contact te hebben met het object van het onderzoek. Een tweede kenmerk is dat de onderzoeker niet vooraf begrippen ontwikkelt of aan anderen ontleent, begrippen die door een proces van operationalisering meetbaar zijn gemaakt. In de derde plaats mag aan de complexiteit van de onderzochte situatie geen geweld worden aangedaan door een abstraherende analyse. De kwalitatieve onderzoeker accentueert de uniciteit en distantieert zich van de generaliserende pretentie van de positivist. Een vierde kenmerk is dat de onderzoeker primair op zoek gaat naar de, soms onderling strijdige, interpretaties van de situatie door de betrokkenen zelf (Ad Nooy 1977: 19-20).

4. Politieke psychologie

Is het toevallig dat de belangrijkste handboeken over politieke psychologie door vrouwen zijn geredigeerd (Jeanne N. Knutson 1973; Margaret G. Hermann 1986)? Politieke psychologie is, strikt beschouwd, een tak van sociale psychologie. Voor Barner-Barry en Rosenwein is de centrale probleemstelling hoe persoonlijke en omgevingsfactoren, te zamen genomen, gezamenlijk invloed uitoefenen op politiek gedrag (Carol Barner-Barry en Robert Rosenwein 1985: 8). Van Ginneken omschrijft politieke psychologie als de wetenschap van de politieke beleving en het politieke gedrag van enkelingen en groepen (Jaap van Ginneken 1986: 9). De vraag kan worden gesteld of voor groepen zo iets als 'politieke beleving' bestaanbaar is. In hoeverre is een groep meer dan de som van de samenstellende individuen? Hoe dan ook, in beide definities is royaal ruimte voor de verhouding tussen het individu, als politieke actor, en haar/zijn politieke omgeving, inclusief elementen als zelfbeleving, zelfinterpretatie, e.d.

Margaret Hermann legt er de nadruk op dat onderzoekers op het gebied van de politieke psychologie zowel geïnteresseerd zijn in de processen die 'politiek gedrag' genereren als in de uitkomsten van die processen, het gedrag zelf. Binnen het vakgebied heerst verdraagzaamheid ten opzichte van een veelheid van onderzoeksmethoden en -technieken: bestudering van zowel systematische kwantitatieve en kwalitatieve data als van subjectieve reacties en voorgeschiedenissen (M.G. Hermann 1986: 3; zie voor een recente uiteenzetting van sociaal-psychologische onderzoeksmethoden en -technieken A.S.R. Manstead en G.R. Semin 1989).

Veel politicologen en politiek-psychologen hebben gemeenschappelijk dat zij streven naar generaliseerbare kennis. Omdat evenwel in de politieke psychologie de individuele component een belangrijker plaats inneemt, zijn de problemen wat dit betreft navenant groter.

Een interessante illustratie vormt de studie van Jean Blondel naar politiek leiderschap. Blondel is weliswaar geen politiek psycholoog van professie (hij heeft vooral naam gemaakt als vergelijkend politicoloog), maar maakt gebruik van veel politiek-psychologisch materiaal. Blondels boek draagt als ondertitel 'towards a general analysis'. Uit de talloze onderzoeksrapportages die hij heeft doorgeworsteld blijkt een grote verscheidenheid aan probleemstellingen, hypothesen, operationalisering, onderzoeksmethoden en -technieken en bijgevolg verklaringen van het fenomeen van politiek leiderschap. Veel perspectief vermag Blondel niet te bieden: voor wat betreft de toekomst hangt 'the assessment of what is possible' niet slechts af van 'improvements in data collection and in

techniques of analysis, but also on efforts at conceptualisation and operationalisation, the outcome of which is difficult to predict'. En 'The measurement of leadership can be improved, but within limits'. Blondel blijkt evenwel – en ik ben na lezing van zijn studie bijna geneigd te zeggen: tegen beter weten in – zijn op generalisering georiënteerd wetenschapsideaal trouw. Ondanks de beperkingen kunnen begrippen beter worden geoperationaliseerd en meetinstrumenten verder worden verbeterd, waardoor het begrijpen van politiek leiderschap als zodanig verder kan worden verfijnd (Jean Blondel 1987: 189-194).

Uiteraard houden ook tal van politicologen zich met individuen bezig. Deze worden dan dikwijls gedepersonaliseerd tot actor en methodologisch gelijkgesteld met collectiviteiten. 'Wij verstaan onder een "actor" een kiezende of handelende persoon of georganiseerde groepering' (G. Kuypers 1973: 19). 'De beleidsvoerder – een persoon, groep, overheid etcetera – noemen we de actor' (A. Hoogerwerf 1979: 79). De termen 'individu', 'persoon' of 'persoonlijkheid' of zelfs 'burger' komen in de zakenregisters van beide geciteerde inleidingen niet voor.

Als in de politicologie al aandacht aan individuen wordt geschonken, wordt hun eigen rol, inclusief de subjectieve beleving daarvan, voornamelijk op het niveau van survey-onderzoek bestudeerd. In zijn overigens prijzenswaardige studie *Vanaf de top gezien* heeft Hoogerwerf zevenenvijftig leden van de Nederlandse politieke elite (bewindslieden, parlementsleden en hoge ambtenaren) overwegend 'kwalitatief' geïnterviewd. Hij concentreerde zich in de benadering van zijn geïnterviewden evenwel op hun 'bestuurstheorie', dat wil zeggen hun opvattingen over het openbaar bestuur (A. Hoogerwerf 1986: 18 e.v.) en bleek niet geïnteresseerd in het aandeel dat zij naar eigen zeggen in de vormgeving van het openbaar bestuur leverden, laat staan in hun – subjectieve – zelfbeleving van hun belangrijke vormgevende positie.

De meeste beleidsstudies trekken deze lijn door. Individuele actoren, zo zij al bestaan, worden gereduceerd tot 'beleidstheorie'. 'Beleidstheorie betreft hier al datgene wat de beleidsvoerder bedenkt en beredeneert om tot zijn beleid te komen. Het gaat met andere woorden om de veronderstellingen en uitgangspunten van de beleidsvoerder en de manier waarop hij daarvan gebruikt maakt', schrijven H. van de Graaf en R. Hoppe, in aansluiting op A. Hoogerwerf. Aangezien het beleidsdocument als de belangrijkste kenbron van beleidstheorie fungeert, worden, om dieper tot de beleidstheorie door te dringen, vooral de gebezigde argumentaties (in causale, finale en morele termen) bestudeerd. De individuele beleidsmaker is vooral interessant onder het gezichtspunt van de aard en mate van rationaliteit die uit zijn beleidstheorie aan de dag treedt, en slechts

in uiterst beperkte mate als speler in de politieke arena (H. van de Graaf en R. Hoppe 1989: 70 e.v. en 228 e.v.). Ook in de andere handboeken beleidswetenschap van recente datum valt een dergelijke aanpak op (A. Hoogerwerf in Percy B. Lehning en J.B.D. Simonis 1987; F.L. Leeuw in A. Hoogerwerf 1989). Naar de factoren en processen die de structuur en de kwaliteit van beleidstheorieën bepalen, is nog vrijwel geen onderzoek verricht, schreef Hoogerwerf in 1987. Tot mogelijke determinanten rekende hij overigens wel 'de rol van de persoon'.

Een verklaring voor de eenzijdige accentuering van de *actor*, zijn beleidstheorie en zijn rationaliteit en voor het wegretoucheren van de politieke arena, waar de actor zijn medespelers, tegenstanders en mogelijk ook zijn – al evenzeer verwaarloosde – beleidsobjecten (onderdanen? burgers?) aantreft, lijkt mij niet moeilijk te zoeken: de complexiteit van de politieke arena (het aantal variabelen van individueel- en sociaal-psychologische, sociologische, politicologische, economische, historische en andere aard is welhaast onoverzienbaar) legt een zware hypotheek op een adequate verklaring van de uitkomst van het beleidsproces en maakt het bijgevolg bijkans onmogelijk tot houdbare beleidskunde te komen. De gangbare handboeken beleidswetenschap kunnen dan ook gevoeglijk worden getypeerd als recepten voor het brouwen van bier in een brouwerij waar het leven uit is.

5. 'Waarheid' volgens afspraak

De veronderstelling die, dikwijls impliciet, achter de mainstream-politologische benadering van de werkelijkheid schuilgaat is, dat er slechts één waarheid is, zij het dat die op uiteenlopende wijzen kan worden gekend. Deze veronderstelling rechtvaardigt en voedt het wetenschappelijk bezig zijn – het is namelijk die ene waarheid waarnaar politicologen op zoek zijn en behoren te zijn –, maar is niet meer dan een fictie.

Ook hier is reden voor verbazing. De politicologie houdt zich van oudsher immers óók bezig met de bestudering van het politieke denken. Als de studie van het politieke denken iets oplevert, is het wel het inzicht dat de 'werkelijkheid' door mensen uiteenlopend wordt geïnterpreteerd en dat mensen dienovereenkomstig handelen. De werkelijkheid is sociaal geconstrueerd (Peter Berger en Thomas Luckmann 1967). Kennis is sociaal gedetermineerd en dus relatief (A.C. Zijdeveld, z.j.). Tenzij hij superieur is – zoïets als God, quod non – zal de politicoloog er niet onderuit kunnen dat de waarheid die hij/zij aan het licht brengt, slechts 'een' waarheid is.

In dit verband is van belang dat kennis, ook die van de samenleving, slechts mogelijk is via tekens, symbolen en symbolische voorstellingen. Een definitieve interpretatie of symbolische voorstelling is niet mogelijk, schrijft C.J.M. Schuyt in navolging van C.S. Peirce. Handelingen en bewegingen, zo vervolgt hij, ontleen hun betekenis aan het gebezigde taalstelsel. Vanwege het feit dat dit taalstelsel de betekenissen verleent en mogelijk maakt, geeft Schuyt de voorkeur aan de term: betekenissysteem. Hij verstaat daaronder het geheel van impliciete en expliciete regels en normen, dat bepaalde verschijnselen in onderling verband brengt, dat samenhangen aanbrengt, waardoor de afzonderlijke verschijnselen een bepaalde 'zin', betekenis krijgen. Andere termen voor betekenissysteem zijn: symboolstelsel, referentiesysteem, referentiekader, paradigma, afsprakenstelsel.

Betekenissystemen komen op alle plaatsen in het maatschappelijk leven voor. Schuyt noemt een aantal voorbeelden. Eén betekenissysteem, te midden van andere, is, schrijft hij, een wetenschappelijke theorie. Aan de hand van het voorbeeld van de newtoniaanse valwetten wijst hij erop dat wetenschappelijke theorieën niet zintuiglijk waarneembaar zijn, maar producten van de menselijke geest en verbeeldingskracht. Ze zijn menselijke uitvindingen om de wereld om ons heen, onze fysieke of sociale omgeving, op een bepaalde wijze te structureren (C.J.M. Schuyt 1986: 41-51).

Terecht legt Outshoorn in haar AP-artikel (p. 294) de vinger op 'de dominante zelfopvatting van de discipline'. Het verschijnsel wetenschap berust op afspraken en de beoefening ervan beantwoordt aan dezelfde criteria die elders in de samenleving gelden: wie niet van de club is mag niet meedoen en wie de taal van de club niet wil spreken wordt in de hoek gezet. Aan de andere kant kan het clubleven door wijziging of veruiming van de dominante zelfopvatting tot grotere bloei worden gebracht.

6. Normen

Outshoorn meent echter ook dat de band tussen de politieke wetenschap en de normatieve politieke filosofie moet worden hersteld en dat er een eind moet komen aan het verbannen van de meer normatieve vragen uit de empirische traditie. Zij acht dit nodig voor de verwerking, door de politieke wetenschap, van de feministische kritiek op haar impliciete vooronderstellingen. Veel van de begrippen in de politicologie vertonen namelijk een 'gender-bias' of veronderstellen, zoals het concept van de

'burger', impliciet een mannelijk subject. Dit pleidooi van Outshoorn gaat mij evenwel te snel: de aanpassing die zij vraagt is te weinig specifiek geformuleerd; bovendien kan men zich, mede op grond van de door haar genoemde voorbeelden, afvragen of het tekort dat zij signaleert niet beter op andere wijze kan worden bestreden.

In het algemeen worden probleemstellingen voor politicologisch onderzoek sterk beïnvloed door waarden waaraan de onderzoeker grote normatieve betekenis toekent: democratie, goed beleid, rechtvaardigheid, solidariteit, enz. Het wetenschappelijk karakter van het onderzoek behoeft door een dergelijk waardegebonden startpunt niet te worden aangetast. Deze omstandigheid biedt feministen alle ruimte om probleemstellingen te kiezen die zij op grond van hun specifiek feministisch kennisbelang en/of maatschappijbelang van betekenis achten.

Een volgende vraag is dan in hoeverre de gangbare begrippen en methoden beantwoording van de probleemstelling en/of toetsing van de hypothesen bemoeilijken. Hier snijdt het mes vaak van verschillende kanten. Het concept van de burger – een van Outshoorns voorbeelden – moge dan impliciet een mannelijk subject veronderstellen, in zijn verbinding met andere begrippen – zoals bij voorbeeld rechten – biedt het een uitstekend heuristisch kader dat ver boven het gender-onderscheid uitstijgt.

Moeilijker ligt het met de scheiding tussen 'privé' en 'openbaar', ge-problematiséerd in de leuze 'het persoonlijke is politiek'. Het onvermogen – althans tot nu toe – van de politicologie om dit onderzoeksterrein op bevredigende wijze in het vakgebied te incorporeren, heeft verschillende achtergronden, waarvan de mannelijke dominantie er slechts één is. Een tweede is de neiging van veel politicologen om vooral datgene te onderzoeken wat de politieke elite interesseert of voor haar van belang is (recentelijk valt met name te denken aan de snelle opkomst van beleids-onderzoek, dat vooral vanuit het overheidsperspectief wordt opgezet; daar zit ook het meeste geld). In de derde plaats wordt hier, paradigma-tisch gezien, aandacht gevraagd voor een geheel nieuw onderzoeksveld, waarin niet allereerst het publieke, maar vooral het persoonlijke domein en een gewijzigde relatie tussen het persoonlijke en het publieke domein centraal staan.

De strijd van voorafgaande emancipatiebewegingen, hoezeer ook van belang voor de persoonlijke ontplooiing, richtte zich met name op de verhouding tot de overheid (formele en *de facto* erkenning van individuele grondrechten zoals vrijheid van godsdienst en vrijheid van onderwijs en van sociale grondrechten) en, zeker waar het de arbeidersbeweging betreft, op interactiepatronen buiten de sfeer van de overheid van voorna-

melijk secundaire aard: het bedrijfsleven, de verhouding tussen werk-gever(s) en werknemers. De inzet was generiek van aard: het ging vooral om algemene regels. In de vrouwenstrijd zijn evenwel bovendien *primaire* relaties in het geding: de opvoeding en opleiding van de dochters (en de zonen, uiteraard), een gelijke verdeling van taken binnen het samenlevingsverband van twee partners, met name man en vrouw, de zelfrealisering van de vrouw vis-à-vis haar mannelijke partner, enz. Daarbij gaat het niet meer alleen of in de eerste plaats om formele verhoudingen (zoals bij voorbeeld bij de juridische gelijkstelling van vrouwen met mannen het geval was), maar vooral ook om de materiële vormgeving. Een structurele aanpak stuit op grenzen, omdat de inzet slechts in beperkte mate in generieke termen kan worden geformuleerd en, naar het schijnt, slechts ten dele door overheidsbeleid kan worden gerealiseerd.

Ter illustratie: liberalisering van abortus provocatus was – hoe wezenlijk ook voor de vrouw als persoon – voornamelijk een strijdpunt dat nog in de publieke arena kon worden uitgevochten en gelijktijdig door de vrouw als individu, dat wil zeggen zonder instemming en medewerking van partner, ouders, geestelijk raadsman, enz., kon worden gerealiseerd. Verwezenlijking van een aantal andere desiderata van feministen eist een ingrijpen door de overheid in primaire relaties, waarmee tot nu toe nagenoeg geen ervaring is opgedaan en waarvan het de vraag is of beleidsvoering in generieke zin (in het algemeen als voorwaarde voor rechtsgelijkheid beschouwd) tot de mogelijkheden behoort. Invoering van een 25-urige werkweek garandeert nog geen gelijke taakverdeling tussen man en vrouw in het gezin. Men denke ook aan de conceptuele problemen met betrekking tot strafbaarstelling van verkrachting binnen het huwelijk.

Als onderzoeksgebied kan dit veld zeker worden ontgonnen met behulp van de als kwalitatief aangeduide onderzoekstechnieken. Het is vooral met het oog op dit soort onderzoek dat ik in het voorafgaande aandacht heb gegeven aan paradigma's die gangbaar zijn in de politieke antropologie en de politieke psychologie en die, naar mijn oordeel, kunnen bijdragen tot een beter begrip van politieke en politiek relevante verschijnselen waarbij zelfpercepties en de perceptie van anderen een cruciale rol spelen. Het moet zeker mogelijk zijn op basis van de ervaring 'het persoonlijke is politiek' een aantal interessante probleemstellingen voor geschikt wetenschappelijk onderzoek te formuleren.

Problemen zullen vooral ontstaan bij een poging tot 'vertaling' van de onderzoeksresultaten in beleid. Deze problemen zijn van minstens tweeërlei aard. Het eerste probleem wordt gevormd door het gangbare *politieke* denken over het onderscheid tussen 'privé' en 'publiek'. Dit pro-

bleem is vooral politiek-filosofisch van aard en blijktens haar artikel verwacht Outshoorn hier niet de grootste obstakels.

Het tweede probleem wordt gevormd door de stand van zaken in de beleidswetenschap en de beleidkunde, en wel in tweërlei opzicht: de dominante oriëntatie op overheden en die op het tot nu toe gangbare onderscheid tussen 'privé' en 'publiek'. Bij verlegging van deze accenten zal de beleidswetenschap zich moeten heroriënteren, haar belangstelling meer op de concrete persoon (als beleidssubject én als beleidsobject) dan op de abstracte 'actor' moeten richten. Op zich kan dit als een aantrekkelijke uitdaging worden beschouwd. Haar – jonge – traditie van *case-studies* kan hierbij als een begunstigende omstandigheid worden aangemerkt.

Het wil mij voorkomen dat een aanpak vanuit de politicologie en de beleidswetenschap als bovengeschetst vruchtbaarder is voor de ontwikkeling van feministische, politicologische en beleidswetenschappelijke theorie dan het door Outshoorn bepleite 'herstel' van de band tussen de empirische politieke wetenschap en de politieke filosofie. Tenzij ze zou bedoelen dat politicologen zich bij het kiezen van hun probleemstellingen voor wetenschappelijk onderzoek in sterkere mate zouden moeten laten inspireren door het actuele politiek-filosofische debat; in dat geval zijn wij het eens.

Literatuur

- Achen, H. (1983), *Toward Theories of Data: The State of Political Methodology*. In: Ada W. Finifter, red., *Political Science: The State of the Discipline*. Am. Pol. Sc. Ass., Washington D.C., p. 69-93.
- d'Ancona, H. (1977), Een stap in de goede richting. In: *Demokratisch-Socialisme in Nederland, Over de beginselen van de PvdA*. Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam, p. 168-186.
- Barner-Barry, C., en Robert Rosenwein (1985), *Psychological Perspectives on Politics*. Prentice Hall, Englewood Cliffs N.J.
- Bax, M. (1976), *Harpstrings and Confessions, Machine Style Politics in the Irish Republic*. Van Gorcum, Assen en Amsterdam.
- Berger, P., en Th. Luckmann (1967), *The Social Construction of Reality*. Penguin Books, Harmondsworth.
- Bill, A., en Robert L. Hardgrave jr. (1973), *Comparative Politics, The Quest for Theory*. Ch. E. Merrill, Columbus, Ohio.
- Blondel, J. (1987), *Political Leadership, Towards a general analysis*. Sage, Londen.
- Brasz, H.A. (1988), *Een kleine methodologie van de bestuurskunde*. VU-Uitgeverij, Amsterdam, tweede druk.
- Claessen, H.J.M. (1988), *Over de politiek denkende en handelende mens, Een inleiding*

- in de politieke antropologie*. Van Gorcum, Assen en Maastricht.
- Corten, M., en A. Onstenk (1981), 'Sterft, gij oude vormen en gedachten', Een feministische kritiek op leninistische organisatieprincipes, *Socialistische-Feministische Teksten*, jg. 6, p. 81-110.
- Cuilenburg, J.J. van, J. Kleinnijenhuis en G.P. Noordzij (1980), Kiezers en issues: Over politiek-inhoudelijke afweging, *Acta Politica XV*, 3, p. 289-318.
- Daemen, H.H.F.M. (1983), *Burgerzin en politieke gematigdheid, Een toetsing van de theorie van de burgercultuur*. Diss. TH Twente.
- Deutsch, K.W. (1980), *Politics and Government, How People Decide Their Fate*. Houghton Mifflin, Boston, Third Edition.
- Dijk, A. van (1986), *Innovatie en Overheidsbeleid, Duwen en trekken in de industriepolitiek*. VU-Uitgeverij, Amsterdam.
- Geschiere, P. (1978), *Stamgemeenschappen onder staatsgezag, Veranderende Verhoudingen binnen de Maka Dorpen in Zuidoost Cameroun sinds 1900*. Diss. VU, Amsterdam.
- Ginneken, J. van (1986), Inleiding. In: Jaap van Ginneken en Ruud Kouijzer (red.), *Politieke Psychologie, Inleiding en Overzicht*. Samsom, Alphen aan den Rijn en Brussel, p. 9-30.
- Graaf, H. van de, en R. Hoppe (1989), *Beleid en politiek, Een inleiding tot de beleidswetenschap en de beleidkunde*. Coutinho, Muiderberg.
- Harrop, M. (1985), *Political Methodology*. In: Lynton Robins (red.), *Introducing Political Science*. Longman, Londen en New Haven, p. 161-176.
- Helmers, H.M., R.J. Mokken, R.C. Plijter en F.N. Stokman (1975), *Graven naar macht, Op zoek naar de kern van de Nederlandse economie*. Van Gennep, Amsterdam.
- Hermann, M.G. (1986), *Political Psychology, Contemporary Problems and Issues*. Jossey-Bass, San Francisco.
- Hoogerwerf, A. (1969), *Verandering van politieke stelsels*. Samsom, Alphen aan den Rijn.
- Hoogerwerf, A. (1979), *Politicologie, Begrippen en problemen*. Samsom, Alphen aan den Rijn, tweede druk.
- Hoogerwerf, A. (1986), *Vanaf de top gezien, Visies van de politieke elite*. Sijthoff, Amsterdam.
- Hoogerwerf, A., (red.) (1989), *Overheidsbeleid, een inleiding in de beleidswetenschap*. Samsom, H.D. Tjeenk Willink, Alphen aan den Rijn, vierde druk.
- Knutson, J.N., (red.) (1973), *Handbook of Political Psychology*. Jossey-Bass, San Francisco.
- Kuypers, G. (1973), *Grondbegrippen van Politiek*. Het Spectrum, Utrecht en Antwerpen.
- Laver, M. (1983), *Invitation to Politics*. Basil Blackwell, Oxford.
- Leftwich, A., (red.) (1984), *What is Politics? The activity and its study*. Basil Blackwell, Oxford.
- Lehning, Percy B., en J.B.D. Simonis (red.) (1987), *Handboek beleidswetenschap*. Boom, Meppel/Amsterdam.
- Manstead, A.S.R., en G.R. Semin (1989), *Methodology in Social Psychology:*

- Turning Ideas into Actions. In: Miles Hewstone e.a. (red.), *Introduction to Social Psychology, A European Perspective*. Basil Blackwell, Oxford.
- Nooy, A. (1977), Meten en wegen – Meerwaarde en minderwaarde in de sociale wetenschappen. In: Lodewijk Brunt (red.), *Anders bekeken, Wet en werkelijkheid in sociaal onderzoek*. Boom, Meppel/Amsterdam, p. 17-32.
- Outshoorn, J. (1986), *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*. VUGA, Den Haag.
- Outshoorn, J. (1990), Feministische theorie en wetenschap, *Acta Politica* XXV, 3, p. 283-301.
- Riker, W.H. (1983), Political Theory and the Art of Heresthetics. In: Ada W. Finifter (red.), *Political Science: The State of the Discipline*. Am. Pol. Sc. Ass., Washington D.C., p. 47-67.
- Schuyt, C.J.M. (1986), *Filosofie van de sociale wetenschappen*. Martinus Nijhoff, Leiden.
- Zijdeveld, A.C., (z.j.), *De relativiteit van kennis en werkelijkheid, Inleiding tot de kennissociologie*. Boom, Meppel/Amsterdam.

Literatuur

Liberalen in verwarring of verwarring over het liberalisme?

Andreas Kinneging

Naar aanleiding van: Hans Charmant en Percy B. Lehning, *Afscheid van de Verlichting: Liberalen in verwarring over eigen gedachtengoed*, Donner, Rotterdam 1989.

1. Inleiding

In januari 1988 verscheen van mijn hand Teldersgeschrift nr. 65, getiteld *Liberalisme: een speurtocht naar de filosofische grondslagen*.¹ In de herfst van datzelfde jaar publiceerden Hans Charmant en Percy Lehning een recensierend artikel in het blad *Beleid en Maatschappij* onder de titel *De kaalslag van het liberalisme*. In het voorjaar van 1989 verscheen in hetzelfde blad mijn verweer, onder de naam *Het liberale mensbeeld opnieuw bezien*.² In december 1989 volgde ten slotte de publikatie van het boek *Afscheid van de Verlichting*, geschreven door Charmant en Lehning. Het was door hen reeds aangekondigd in *De kaalslag*, en is een zeer uitgebreide en gedetailleerde kritiek op *Speurtocht*, dat soms alinea na alinea wordt geanalyseerd en van commentaar voorzien.

Het onderhavige artikel kan beschouwd worden als verweer op *Afscheid*.³ Het kan overigens ook gelezen worden zonder dat men kennis heeft genomen van enkele of alle der bovengenoemde schrifturen en worden opgevat als een nadere analyse van een aantal kernelementen uit de traditie van de liberale politieke filosofie. Achtereenvolgens worden besproken: de twee onderscheiden varianten van het liberalisme (par. twee en drie), de vraag tot welke van de twee varianten J.S. Mill moet worden gerekend (par. vier), de betekenis van privacy in het liberale denken (par. vijf), markt, schaarste en nut (par. zes), groepen (par. zeven), de democratie en het republikenisme (par. acht en negen), het denken over het sociaal-contract (par. tien) en ten slotte de plaats van *Speurtocht* in de liberale traditie (par. elf). Het betoog wordt afgerond met een paar korte concluderende opmerkingen.